

<https://doi.org/10.31392/NPU-nc.series14.2023.29.23>

УДК: 376:616.895]:373.3.091.12:78

*Бєдна Ю. О.*¹

Особливості впливу музичних творів на процес сприйняття та психофізіологічний стан дітей з аутизмом на уроках музичного мистецтва

У статті досліджуються особливості використання музики на уроках музичного мистецтва в інклюзивному класі де присутні діти з аутизмом. Розглядається загальне питання музичної освіти для дітей з аутизмом. Музична освіта може бути ефективним засобом стимулювання розвитку різних аспектів особистості дитини з аутизмом, таких як соціальні навички, розвиток мовлення та моторики. Подано приклади музичних творів, які позитивно впливають на психофізіологічний стан дітей з аутизмом, зокрема, класична музика та народні мелодії. Вони допомагають дітям з аутизмом покращити комунікацію та зосередженість, досягти емоційної рівноваги. Потрібно пам'ятати, деякі музичні твори можуть мати негативний вплив на дітей з аутизмом, зокрема, ті, що містять багато звуків та активних динамічних відтінків, які можуть збудити нервову систему дитини та викликати негативну реакцію.

Ключові слова: аутизм; діти з аутизмом; музичне мистецтво; музичні твори; сприйняття; емоції; психофізіологічний стан; негативні наслідки.

Актуальність обраної теми. У наш час в Україні, як власне і в усьому світі, зростає кількість дітей з порушеннями спектру аутизму. Вони потребують спеціальної допомоги з боку педагогів спеціальних закладів і загальноосвітніх шкіл, а пошук нових форм, методів і засобів інклюзивного навчання та виховання таких дітей стають вкрай необхідними. В цьому процесі значне місце посідає мистецтво взагалі та музика зокрема.

Аспекти впливу музики на психоемоційний стан людини, роль музики у формуванні особистості, психокорегуючі властивості музики та проблематику особистісно орієнтованої музичної освіти дітей шкільного віку знайшли відображення у дослідженнях О. Безклинської, Г. Бондаренко, С. Владімірової, Н. Гуральник, Т. Дорошенко, В. Драганчук, Я. Калиниченко, І. Малашевської, О. Михайличенко, О. Мозгової, Г. Мороз, В. Панченко, Г. Побережної, Т. Раструби, О. Сороки, М. Суботи та інших. Особливості корекційного впливу різних жанрів музики на дітей з аутизмом та освітні проблеми в дискурсі інклюзії досліджували такі вчені як Н. Базима, О. Білявська, О. Волошин, О. Воробей, Н. Квітка, І. Луценко, К. Островська, Р. Призванська, Т. Скрипник, В. Шинкаренко, Д. Шульженко та ін.

Мета статті полягає у дослідженні особливостей психофізіологічної реакції дітей з аутизмом на різні музичні твори під час їх сприйняття на уроках музичного мистецтва.

Виклад основного матеріалу. Відомо, що музика має дуже великий вплив на психічний стан людини. Вона викликає різні емоції, впливає на настрій, покращує самопочуття та здатність до трудової діяльності. Деякі музичні твори сприяють розвитку мислення людини, уваги, емоційної регуляції та інших функціональних показників. До того ж у кожної людини є свої музичні уподобання, в яких відображається її внутрішній світ, спосіб життя та мислення. Прослуховування

¹ Бєдна Юлія Олександрівна, Український державний університет імені Михайла Драгоманова, <https://orcid.org/0000-0002-4381-363X>

музики знижує рівень кортизолу (гормону стресу) в крові людини. Потрібно пам'ятати, що ці властивості характерні тільки для тих музичних композицій, які викликають задоволення під час прослуховування [2, с. 22-23].

На думку М. Суботи, музика – це особливий спосіб спілкування. Щоб зрозуміти її образно-емоційний зміст, необхідно бути обізнаним в музичній мові, вона має бути зрозумілою слухачеві. Йдеться про те, що музика – це мистецтво, яке виражається в організованій послідовності звуків, темпів, створені певної мелодії, ритму та гармонії. Ця взаємодія звуків та музичних елементів, направлена на емоції та настрої слухачів [11].

Дослідники Н. Герман та В. Панченко дотримуються думки, що вплив музики на людину значно сильніший, ніж інших видів мистецтва, тому люди зі слабкою нервовою системою тонше й глибше відчують і переживають зміст музичних творів [3, с. 322]. Прослуховуючи музику, людина не тільки виражає свої внутрішні емоції, але й пізнає її образно-емоційний зміст. Композитор втілює свої думки, образи та переживання у звуковому матеріалі, який відображається у свідомості слухача через сприйняття музичного твору. Розуміння музики передбачає складну пошукову аналітико-синтетичну роботу свідомості, спрямовану на виділення і об'єднання основних елементів звукового матеріалу твору, їх осмислення на основі активізації емоційно-образних асоціативних комплексів.

Так, у навчальній програмі, розробленої О. Безклинською, Г. Бондаренко, Н. Гуральник та Г. Мороз, описується використання різних музичних стилів, що мають позитивний вплив на психофізіологію організму людини. Серед них є такі стилі: «бароко», «рококо», «класицизм», «романтизм», «імпресіонізм» [5]. Кожен з цих стилів має свої особливості та викликає різні емоційні реакції у людей. Наприклад, музика стилю «бароко» характеризується складними гармонійними структурами та інтенсивними ритмічними фігурами, що сприяє розвитку когнітивних та моторних навичок. Музика цього стилю часто використовується для зняття стресу та тривожності.

Музика стилю «рококо» має більш легку та емоційну характеристику: вона часто використовується для зняття напруження та покращення настрою. Також вона може стимулювати творчість та уяву.

Музика стилю «класицизм» відрізняється більш послідовним та дисциплінованим підходом до композиції. Цей стиль може сприяти розвитку аналітичних та критичних навичок, покращує увагу та розумову концентрацію.

Музика стилю «романтизм» характеризується більш виразними та емоційними мелодіями та гармоніями. Вона може впливати на емоційний стан та сприяти розвитку творчості.

Музика стилю «імпресіонізм» має специфічну атмосферу та характеризується багатими тембрами та мелодійними лініями. Вона стимулює творчу уяву та допомагає зняти напруження [5, с. 14–15].

Музичне виховання має важливе значення для розвитку дітей з аутизмом, оскільки сприяє формуванню їх творчих та розумових здібностей. Музика може викликати різні емоції, які живлять розум та допомагають розвивати інтонаційну виразність мови, сприяють більш легкому засвоєнню звукового складу слів й розвитку логічного мислення. Музично-естетичне виховання дітей сприяє вияву нахилів та здібностей, розвитку творчого ставлення до виконання навчальних завдань.

Зауважимо, що не слід плутати поняття «музикотерапія» та «інклюзивні уроки музики». Так, дослідниця Г. Локарева слушно зауважує: «У загальноосвітніх закладах музикотерапія як технологія (метод), що спрямована на вирішення терапевтичних завдань, може бути застосована тільки в позаурочній роботі з метою вирішення суто соціально-педагогічних, психолого-педагогічних та психосоматичних проблем дитини. На уроках вирішуються передовсім дидактичні завдання – освітні, розвивальні й виховні. Звісно, музикотерапевтичні завдання теж можуть мати місце, але як похідні або ситуативні. За своєю формою музикотерапія в загальноосвітньому закладі може бути індивідуальною або груповою (тренінгова форма роботи)» [4, с. 10].

Освіта дітей з аутизмом базується на принципі стимулювання та підтримки розвитку їх психіки та інтересів. Дослідниця Р. Призванська відзначає, що примусові заходи до цих дітей не є ефективними, навіть у випадках, коли дитина перестає розвиватися, вчителю слід демонструвати безумовну любов до неї під час проведення корекційно-розвивальної роботи [7, с. 260].

Інша дослідниця, Т. Скрипник стверджує, що діти з аутизмом мають чудовий слух і особливий потяг до музики. Суттєвою проблемою, яка перешкоджає налагодженню контакту з дитиною з аутизмом, є недостатнє зосередження та «гойдалки» її уваги, перебування на «своїй хвилі». Водночас спеціально підібрана музика привертає увагу такої дитини та забезпечує відносну стійкість її процесу сприймання. Діти з аутизмом прихильніше ставляться до предметів, аніж до людей, через що діалог з ними можна організувати опосередковано, через музичні інструменти [10, с. 158].

Учені проводять безліч досліджень на предмет того, за яких умов аутист може слухати музику із задоволенням та зацікавленню, які саме музичні твори позитивно вплинуть на психіку дитини та не погіршать її самопочуття.

Цікавою є думка Н. Савельєвої-Кулик, яка закликає обережно відноситися до підбору творів для прослуховування дітьми із розладом аутизму, щоб запобігти виникненню у них негативних наслідків, зокрема таких:

1. розбіжність між музичним матеріалом та естетичними уподобаннями, менталітетом слухача;
2. не відповідність музики психофізіологічному стану дитини. Наприклад, напружена музика може викликати негативні емоції у дитині, яка перебуває в стані нервового напруження;
3. музичний матеріал, який містить негативні емоції, смуток, або глибоко вбудовані елементи горя, страждання та відчаю. Така музика може мати велику художню цінність для композитора як засіб духовного очищення, але одночасно може діяти як психологічна отрута на слухача, справляючи на нього гнітючий вплив;
4. обставини використання певної музики. Наприклад, деякі музичні композиції не рекомендується використовувати для корекції психологічних дисбалансів, оскільки вони можуть бути небезпечними для емоційного стану слухача;
5. до гучних звуків неможливо ніколи звикнути, вони завжди є сильним стресом для організму. Через це акустичне «забруднення» сьогодні небезпідставно відносять до стресогенних чинників. Тому варто прораховувати акустичні навантаження, які можуть завдати шкоди вегетативній нервовій системі та організму в цілому [9, с. 52-54].

Часто відбувається так, що реакція дітей з аутизмом на музику, яку воничують або слухають, не передбачувана, оскільки поведінка такої дитини ірраціональна. Вчителю необхідно постійно аналізувати реакцію дитини, щоб виявляти ознаки задоволення або незадоволення, її здатність до поглинання та запам'ятовування, а також бажання повторювати завдання за іншими дітьми або ж ні.

Погляди українських учених на підбір музичних творів для дітей із розладом аутизму дуже схожі, але все ж у кожного з авторів є свої особливості. Далі розглянемо їх детальніше.

Г. Побережна рекомендує перелік музичних творів, які позитивно сприяють розвитку уваги та музичної ерудиції дітей [6]. До складу цих творів входять:

- Музичні шедеври класичної музики, такі як: В. Моцарт – Концерт для фортепіано з оркестром № 21; Ж. Бізе – «Кармен» та ін.;
- Класичні твори, які були створені для дітей (Е. Гріг, Р. Шуман, В. Косенко, М. Скорик та ін.);
- Фольклорні твори, наприклад колискові пісні, веснянки, колядки та щедрівки можуть бути корисними для практичного застосування;
- Сучасні пісні для дітей, зокрема ті, які звучать у мультфільмах;
- Інструментальна музика, яка може допомогти у концентрації на творчих завданнях [6].

Іншу класифікацію представляють Н. Базима і О. Мороз. У своїй статті вони наводять музичні твори, які позитивно впливають на психофізіологічний стан дітей з аутизмом. Вони пропонують:

- для зняття внутрішніх конфліктів та проблем (*за О. Антонова-Турченко та Л. Дробот*): Симфонія № 3 – Л. Бетховен; Симфонія № 1, I ч. – Й. Брамс; Симфонія «Незакінчена» – Ф. Шуберт та ін.;
- для стимулювання діяльності, стабілізації особистості (*за О. Антонова-Турченко та Л. Дробот*): Симфонія № 5 («Шотландська»), IV ч. – Ф. Мендельсон-Бартольдї; Симфонія № 3 – В. А. Моцарт; Концерт для фортепіано з оркестром № 2, III ч. – С. Рахманінов та ін.;
- при значних проявах психічної й соматичної втомленості: «Кофейна Кантата» – Й. С. Бах; «Музика на воді» – Г. Гендель; «Ночі в садах Іспанії» – М. де Фалья та ін.
- при тривожних станах: мелодичні арії з опер Дж. Верді; прелюдії Ф. Шопена; «Веселі пісні» – Ф. Шуберт та ін.;
- при депресивних станах: симфонічна увертюра «Егмонт» – Л. Бетховен; «Створення світу» – Й. Гайдн та ін. [1, с. 6-7].

Для забезпечення спокійного настрою у дитини можна використовувати музику з помірним темпом, тоді як для створення радісного настрою обрати музику мажорної тональності з більш швидким темпом, наприклад (*за Ю. Мардановою*): Фінали угорських рапсодій №6, 11, 12 – Ф. Лист; «Маленька нічна серенада» I та IV ч. – В. А. Моцарт; «Лебідь» – К. Сен-Санс; Концерт № 2, II ч. – С. Рахманінов; «Аве Марія» – Ф. Шуберт та ін. [1, с. 7].

Ще одна дослідниця, Р. Призванська у своїй статті розглядає питання, які музичні твори варто використовувати для занять з дитиною, що мають комплекс психофізичних порушень. На її думку, ці завдання можуть бути складнішими, ніж для дітей, які мають лише порушення інтелекту або розвитку. Вчитель музики у цьому випадку має побудувати свою програму з урахуванням рівня розуміння та

функціональних можливостей дитини, оскільки реакції таких дітей можуть бути непередбачуваними, а узагальнений підхід може заподіяти шкоду [8, с. 262-263].

У процесі роботи з дітьми з аутизмом дослідниця відібрала музичні твори, які найкраще сприймаються даною категорією дітей, а саме:

Твори для релаксації: В. Моцарт. Соната для фортепіано, II ч., фа-мажор (Adagio) та Дивертисмент, ре-мажор (Andante); Ж. Масне. «Роздум»; Й. Штраус. «Повільний вальс»; Ф. Шуберт. «Вечірня серенада»; А. Вівальді. Концерт для флейти з оркестром № 4.

Заспокійливі твори: В. Моцарт. «Ближче до мрії»; Л. Бетховен. «Елізі»; Й. Бах. Брандербурзький концерт № 2 (Andante); Т. Альбіноні. Адажіо; М. Брух. Скрипковий концерт № 1 (Adagio); М. Лисенко. Елегія.

Для активізації та стимуляції позитивного настрою: В. Моцарт. Увертюри до опер «Чарівна флейта» та «Весілля Фігаро», Маленька нічна серенада (Allegro); Е. Гріг. Сюїта «Пер Гюнт» («Ранок»); М. Лисенко. «Українська рапсодія»; М. Скорик. «Мелодія»; К. Дебюссі. Прелюдія «Дівчина з волоссям кольору льону», «Музика янголів» та ін.

Для заспокоєння після певної активності: Л. Бетховен. Симфонія № 6, 2 ч.; Й. Брамс. «Колискова»; Ф. Шуберт. «Аве Марія»; Ф. Шопен. «Ноктюрн сі-мінор»; К. Дебюссі. «Місячне сяйво» [8, с. 262-263].

Вважаємо за доцільне узагальнити деякі рекомендації щодо музичних творів, які позитивно вплинуть на психофізіологічний стан дітей з аутизмом на уроках музичного мистецтва:

– Класична музика: допомагає дітям з орієнтуванням у просторі та часі. Крім того, вона сприяє розвитку сприйняття звуків та посиленню концентрації.

– Фольклорна музика: сприяє розвитку сприйняття мелодії та ритмів.

– Музика з мультфільмів та фільмів: має чітко виражену емоційну палітру, що може сприяти розвитку емоційного сприйняття та формуванню емоційної зв'язаності з музикою.

– Музика різних народів світу: розширює кругозір та забезпечує нові враження. Крім того, музика з різних народів має різноманітні та цікаві ритми та мелодії, що може зацікавити дітей та допомогти їхньому розвитку.

– Музика без слів: деякі діти з аутизмом можуть мати труднощі зі сприйняттям слів і відчувати дискомфорт від пісень зі словами. У такому випадку, музика без слів буде корисною альтернативою, оскільки діти сприйматимуть музичні звуки і мелодії, що забезпечує більш спокійну та комфортну атмосферу для навчання.

– Інструментальна музика: корисна для розвитку уваги та концентрації, а також допоможе дітям зосередитися на ритмі та звуках, що сприяє розвитку музичних навичок та почуття ритму.

– Музика з різних епох та стилів: діти з аутизмом мають різні музичні смаки та відчуття стилю, тому варто розглядати різні епохи та жанри музики. Наприклад, джаз, рок, електронна музика та інші стилі можуть бути цікавими для дітей та сприяти їхньому розвитку музичного смаку.

Висновки. Отже, особливості впливу музичних творів у процесі їх сприйняття на психофізіологічний стан дітей з аутизмом на уроках музичного мистецтва є досить важливою проблемою, оскільки такі діти мають особливості сприйняття будь-якої музичної інформації. У процесі дослідження було встановлено, що уроки музичного мистецтва дуже корисні для розвитку дітей з

аутизмом, вони сприяють покращенню поведінки та комунікації, сприяють корекції у позитивний бік їх психічного стану. Музика сприяє зниженню рівня стресу та агресії, покращенню настрою та розвитку креативності та фантазії дітей.

Одним з можливих напрямів для подальших досліджень може бути вивчення особливостей сприйняття дітьми з аутизмом музичних творів різної складності та різного стилю. Перспективними, на нашу думку, стануть дослідження, в яких буде висвітлено питання корекції когнітивних функцій дітей з аутизмом, такі як увага, пам'ять та мислення, та їх покращення засобами музичного мистецтва.

Література:

1. Базима Н. В., Мороз О. В. Значення музикотерапії для розвитку мовлення у дітей з аутистичними порушеннями. *Логопедія*. 2013. № 3. С. 3-8. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/logoped_2013_3_2
2. Владімірова С. В., Хавіна І. В. Вплив музики на життя людини. *Психологічний інструментарій розвитку лідерського потенціалу сучасної молоді: теорія і практика [Електронний ресурс]* : зб. наук. пр. наук.-практ. конф., 30 листопада 2022 р.; Нац. техн. ун-т «Харків. політехн. ін-т». Електрон. текст. дані. Харків. 2022. С. 21-23. URL: <http://repository.kpi.kharkov.ua/handle/KhPI-Press/60154>
3. Герман Н. І., Панченко В. В. Вплив музики на особистість. *Науковий часопис НПУ імені М. П. Драгоманова. Серія 12 : Психологічні науки*. 2012. Вип. 36. С. 319-324. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nchnpu_012_2012_36_62
4. Локарева Г. В. Можливості використання музикотерапії в загальноосвітніх закладах. *Мистецтво та освіта*. 2016. № 4. С. 7-11. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/mtao_2016_4_3
5. Музикотерапія. Навчальна програма для загальноосвітніх навчальних закладів (курс за вибором) / Н. П. Гуральник, Г. З. Мороз, О. З. Безклинська, Г. К. Бондаренко. Чернігів : Десна-Поліграф. 2017. С. 14-16.
6. Побережная Г. И. Музыка в детской душе. Киев. 2007. 80 с.
7. Призванська Р. А. До проблеми застосування музичної терапії в системі корекційної роботи з дошкільниками, які мають розлади спектру аутизму. *Актуальні питання корекційної освіти*. 2018. Вип. 10. С. 255-264.
8. Призванська Р. А. Теоретичні та практичні аспекти музикотерапевтичної роботи з дітьми із аутизмом. *Актуальні питання корекційної освіти. Педагогічні науки*. 2017. Вип. 9. (1) С. 192-201. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/apko_2017_9%281%29_20
9. Савельєва-Кулик Н. О. Музична терапія в інтегративній медицині : навч. посіб. для лікарів-слухачів закладів (факультетів) післядипломної. Київ : Інтерсервіс, 2014. 138 с.
10. Скрипник Т. В. Феноменологія аутизму : монографія. Київ : Видавництво «Фенікс», 2010. 320 с.
11. Субота М. В. Психологічна сутність емоційного сприймання музики. *Збірник наукових праць «Проблеми сучасної психології»*. 2011. Вип. 11. С. 859-870.

BIEDNA YULIA.

Peculiarities of the influence of musical pieces in the process of their perception on the psychophysiological state of children with autism in music lessons

The article deals with the general influence of music on the human body. Attention is focused on the issue of using music to improve the lives of children with autism. We have studied the influence of various musical pieces on the psychophysiological state of children with autism and what features of behavior and musical perception are characteristic for this category of children. The article highlights the importance of improving music education for children with autism and emphasizes the need for an approach that takes into account their features and needs. Music education is an effective means for stimulating the development of various aspects of personality of a child with autism, such as speech development, social and motor skills.

Music has been shown to have great potential to improve the psychophysiological state of children with autism. Certain musical genres, such as folk melodies, classical and instrumental music, have a particularly harmonious effect on children with autism. The use of different musical styles that have a positive impact on the psychophysiology of the child's body is described. These are following «baroque»,

«rococo», «classicism», «romanticism», «impressionism». The use of musical pieces with a certain rhythm and tempo helps children with autism improve their communication skills, social skills, learning and overall development. In addition, the relationship between music and the emotional state of children with autism is explored. It is emphasized that music helps children with autism to feel and express their emotions, which contributes to the improvement of their psychological state. Musical pieces that have a positive impact on the psychophysiological state of children with autism, in particular, are classical music and folk melodies. However, it should be remembered that some musical pieces can have a negative impact on children with autism, especially, those with high volume, containing many sounds and stimuli that can excite the child's nervous system and cause a negative reaction; musical material containing negative emotions can be of great artistic value to the composer as a means of spiritual purification, but at the same time can become a psychological poison to the listener, having a depressing effect on him.

Therefore, the peculiarities of the musical pieces influence in the process of their perception on the psychophysiological state of children with autism in music lessons is a rather important problem, since such children have peculiarities of perception of any musical information.

Keywords: autism; children with autism; musical art; musical pieces; perception; emotions; psychophysiological state; negative consequences.

References:

1. Bazyma, N. V., Moroz, O. V. (2013). Znachennia muzykoterapii dlia rozvytku movlennia u ditei z autystychnymy porushenniamy. [The importance of music therapy for the speech development of children with autistic disorders]. *Lohopediia*. № 3. P. 3–8. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/logoped_2013_3_2
2. Vladimirova, S. V., Khavina, I. V. (2022). Vplyv muzyky na zhyttia liudyny. [The influence of music on human life]. *Psykholohichniy instrumentarii rozvytku liderskoho potentsialu suchasnoi molodi: teoriia i praktyka [Elektronnyi resurs] : zb. nauk. pr. nauk.-prakt. konf., 30 lystopada 2022 r.; Nats. tekhn. un-t «Kharkiv. politekhn. in-t»*. *Elektron. tekst. dani*. Kharkiv. P. 21-23. URL: <http://repository.kpi.kharkov.ua/handle/KhPI-Press/60154>
3. Herman, N. I., Panchenko, V. V. (2012). Vplyv muzyky na osobystist. [The influence of music on personality]. *Naukovyi chasopys NPU imeni M. P. Drahomanova. Serii 12 : Psykholohichni nauky*. Vyp. 36. P. 319-324.
4. Lokarieva, H. V. (2016). Mozhlyvosti vykorystannia muzykoterapii v zahalnoosvitnikh zakladakh. [Features of using music therapy in secondary schools]. *Mystetstvo ta osvita*. № 4. P. 7-11.
5. Huralnyk, N. P., Moroz, H. Z., Bezklinska, O. Z., Bondarenko, H. K. (2017). *Muzykoterapiia*. [Music therapy]. Navchalna prohrama dlia zahalnoosvitnikh navchalnykh zakladiv (kurs za vyborom). Chernihiv : Desna-Polihraf. P. 14-16.
6. Poberezhnaya, G. I. (2007). *Muzyka v detskoj dushe*. [Music in the child's soul]. Kiev. 80 p.
7. Pryzvanska, R. A. (2018). Do problemy zastosuvannia muzychnoi terapii v systemi korektsiinoi roboty z doshkilnykamy, yaki maiut rozlady spektru autyzmu. [The problem of using music therapy in the system of correctional work with preschoolers with autism spectrum disorders]. *Aktualni pytannia korektsiinoi osvity*. Vyp. 10. P. 255-264.
8. Pryzvanska, R. A. (2017) Teoretychni ta praktychni aspekty muzykoterapevtychnoi roboty z ditmy iz autyzmom. [Theoretical and practical aspects of music therapy with children with autism]. *Aktualni pytannia korektsiinoi osvity*. Vyp. 9. (1) P. 192-201. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/apko_2017_9%281%29__20
9. Savelieva-Kulyk, N. O. (2014). *Muzychna terapiia v intehratyvni medytsyni*. [Music therapy in integrative medicine]. Kyiv : Interservis. 138 p.
10. Skrypnyk, T. V. (2010). *Fenomenolohiia autyzmu*. [Phenomenology of autism]. Kyiv : Vydavnytstvo «Feniks». 320 p.
11. Subota, M. V. (2011). Psykholohichna sutnist emotsiinoho sprymannia muzyky. [Psychological nature of emotional perception of music]. *Zbirnyk naukovykh prats «Problemy suchasnoi psykholohii»*. Vyp. 11. P. 859-870.